

Istorinio teisingumo bylų sprendimai: kaip lietuviai gynė savo „gentį“

Giedrė Lastauskienė

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Viešosios teisės katedros docentė
socialinių mokslų daktarė
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius, Lietuva
Tel.: (+370 5) 236 6175
El. paštas: giedre.lastauskiene@tf.vu.lt

Straipsnyje keliama teisės ir įstatymo skirties problema, išskylanti keičiantis teisinėms santvarkoms ar įvykus kitokiems esminiams socialiniams pokyčiams. Nagrinėjama su istorinio teisingumo bylomis susijusi teisės doktrina ir teismų praktika, aptariant Vokietijos ir Lietuvos pavyzdžius. Tiriamas Lietuvoje įgyvendintas asmenų, bendradarbiavusių su sovietų okupantais ir prisidėjusių prie pasipriešinimo jiems judėjimo dalyvių naikinimo, nubaudimo modelis, atskleidžiant jo kaitai turėjusius įtakos veiksnius.

Pagrindiniai žodžiai: teisė, įstatymai, teisės sistema, istorinio (tranzitinio) teisingumo bylos, grįžtamasis įstatymų galiojimas, istorijos revizavimas, sunkūs teisiniai atvejai, genocidas, teisinis pozityvizmas, prigimtinė teisė.

Solving Cases of Historical Justice: How Lithuanians Defended Their Tribe

The article raises the problem of the distinction between the law and laws arising from changes in legal order or other fundamental social changes. The legal doctrine and case-law relating to cases of historical (transit) justice are examined in the context of the examples of Germany and Lithuania. Under investigation is the model of punishment of persons who collaborated with Soviet occupiers and contributed to the elimination of participants of the resistance movement, implemented in Lithuania, revealing the factors influencing the change in this model.

Keywords: law, laws, legal system, cases of historical (transit) justice, retroactive validity of laws, revision of history, difficult legal cases, genocide, legal positivism, natural law.

Įvadas

Norvegų rašytojo L. S. Christenseno romano „Ibrolis“ pradžioje pasakojama, kaip viena iš veikėjų židinyje degina Knuto Hamsuno knygas. Mat perskaitė laikraščio „Aftenposten“ antraštiniame puslapyje išspausdintą Hamsuno parašytą nekrologą Hitleriui, jam nusižudžius, kuriame pareiškama: „Mes, jo artimi gerbėjai, lenkiame galvą prieš jo Mirtį.“ Knygos veikėja pasipiktinusi: „Ar rastum netinkamesnį laiką rašyti Hitlerio nekrologą? Be to, apskritai nevertėjo rašyti jo nekrologo. Geriau būtume pašokę ant jo kapo.“ Ir nors vėliau romano veikėja pripažino, kad net ir neapykantą kurstantieji gali gerai rašyti, bet, grįžtant prie faktų, rašytojo gyvenimo baigtis – sukrečianti. 1920 m. talentingas rašytojas,

Received: 01/04/2021. Accepted: 04/10/2021

Copyright © 2021 Giedrė Lastauskienė. Published by Vilnius University Press

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

ir šiandien labai mėgstamas skaitytojų, buvo apdovanotas Nobelio literatūros premija, o 1948 m. už bendradarbiavimą su naciais Norvegijos teismas pripažino jį valstybės išdaviku. Pasmerkto visuomenės, tarp psichiatrijos ligoninės ir kalėjimo laiką leidusio rašytojo gyvenimo kelias baigėsi 1952 metais. Savo apgailėtiną egzistenciją nurodytu laikotarpiu rašytojas aprašė autobiografinėje knygoje „Užžėlusiais takais“ (Hamsun, 2001). Pagal skelbiamus duomenis ir paties rašytojo kūrinius, galime spėti, kad Hamsunas, remdamas nacių režimą, išsivaizdavo veikiąs gerai, tinkamai ir Norvegijos tautos naudai. Tačiau Norvegijos visuomenė, o ir teismai turėjo kitokią nuomonę.

Keičiantis visuomeninėms santvarkoms arba įvykus kitokiems ryškiems socialiniams procesams, turintiems revoliucijos ar kitokių paradigminių pokyčių požymių, iškyla daug iššūkių. Vienas iš tokių iššūkių – praeities įvykių vertinimas. Teisės literatūroje šis klausimas taip pat tiriamas, paprastai įvardijant tai kaip vieną iš sudėtingų teisinių atvejų (*hard cases*), pavadinamų įvairiai – istorinio teisingumo, istorijos revizavimo, tranzitinio teisingumo bylomis.

Žmonijai būdingos pastangos vertinti praeitį. Šiuose procesuose ieškoma sėkmingo žmonijos egzistavimo priedaidų – teigiama, kad praeities įvertinimo politika galbūt galėtų leisti žmonėms pasimokyti iš savo klaidų. Teiginys gana naivus ir neturintis patvirtinimo realybėje (žmonija niekada nepasimokė net iš skaudžiausių socialinių kataklizmų), tačiau galima sutikti, kad nuosekliai vykdoma istorinės praeities revizija galėtų padėti siekti tokių tikslų, kaip antai tiesos nustatymas, bausmės įvykdymas, moralinis pasmerkimas, restitucija ir padarytos žalos atlyginimas, atminties ugdyimas (Zajadło *et al.*, 2008, p. 153). Teisė taip pat yra pasitelkiama kaip praeities įvertinimo priemonė – tik ji gali sudaryti galimybę valstybės vardu (o ne linčo ar pavienių žmonių savivalės aktais) nubausti asmenis ir užtikrinti, kad padaryta žala būtų atlyginta – juk teisinis diskursas ir skiriasi nuo kitų galimų diskursų tuo, kad jame reiškiamos pretenzijos į teisingumo įgyvendinimą (Alexy, 2005). Tačiau taip pat žinome, kad teisės vardu vykdomi procesai kartais yra pavadinami ne tiesiog teisingumu, o nugalėtojų teisingumu – kai, cituojant vieną iš nacių – Eichmaną – gynusio advokato Servatiaus žodžius, vertinami veiksmai, „už kuriuos laimėtojas būna apdovanojamas, o pralaimėjęs keliauja į kartuves“ (Arendt, 2015, p. 80).

Istorinio teisingumo bylose teisė yra pasitelkiama kaip priemonė vertinti toki žmonių elgesį, veiksmų atlikimo metu (sąmoningai arba intuityviai) derintą su kita, anksčiau veikusia teisiniu nuostatų sistema, kuri vėliau dėl tam tikrų socialinių pokyčių prarado galiojančios (privalomos) teisės požymius (tapo neteisine, nebeteisine, antiteisine). Tokia situacija tikrai nėra paprasta. Žmonės veikia pagal teisės aktus, būdami įsitikinę, kad jų reikalavimams privalo paklusti (priežasčių gali būti įvairių: pripažino teisės privalumą, teisinės tvarkos svarbą, teisiniai reikalavimai derėjo su jų moralinėmis nuostatomis, bijojo patirti teises sankcijas ir valstybės prievartą, pasirinko konformistinį veikimą, kad išliktų saugūs tam tikroje socialinėje grupėje, ir pan.). Tačiau vėliau, dėl pasikeitusios visuomeninės santvarkos (ar kitokių socialinio konteksto pokyčių), staiga pradeda veikti nauja teisės sistema, įtvirtinanti kitoki elgesį kaip teisiškai tinkamą – teisėtą.

Gana paprastas klausimas, kaip žmonėms elgtis, aplinkybėms pasikeitus, – jie turi galimybę gyventi pagal naujuosius teisinius reikalavimus arba elgtis neteisėtai, suvokdami, kad jiems gali būti pradėtos taikyti teisinio baudimo procedūros (taigi gali rinktis patirti teises sankcijas). Tačiau kaip teisiškai vertinti tuos žmonių veiksmus, kuriuos jie *jau* atliko, orientuodamiesi į anksčiau galiojusius ir savo turiniu kitokius teisinius reikalavimus? Ką daryti, jei visuomenėje kyka poreikis pervertinti ankstesnį žmonių elgesį, kai jie vadovavosi kitokiomis teisinėmis taisyklėmis? (juk teisiniai reikalavimai visada veikia į ateitį). Pagal kokias taisykles (pagal koki etaloną, pavyzdį) turime jų elgesį vertinti: pagal anksčiau galiojusias taisykles? Pagal bendras žmogiškos moralės normas? Pagal naująją (preziumuojamą, geresnę, teisingesnę) teisę? Šie klausimai tampa ypač sudėtingi, jei jiems spręsti keliamo teisės viršenybės ir pamatinių teisės principų imperatyvus.

Su skirtingų teisinių normatyvinių sistemų kolizijomis tam tikrais laikotarpiais tenka susidurti visoms valstybėms. Dėl sudėtingų istorinių peripetijų su tokia situacija (kai teisė pasitelkiama istoriniai praeičiai vertinti) ne kartą buvo susidūrusi ir Lietuva. Paskutiniu metu – po Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo 1990 metais. Tokie teisiniai procesai kėlė Lietuvos visuomenėje didžiulį rezonansą, lėmė EŽTT sprendimą, kad Lietuva pažeidė Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją. Todėl įdomu prisiminti pagrindinius (labiausiai paplitusius) teisės teorijoje (filosofijoje) suformuluotus galimus istorinio teisingumo bylų sprendimo modelius ir pasitelkti juos, vertinant Lietuvoje pasirinktą baudžiamąją politiką (teisėkūrą ir teismų jurisprudencija) atsakomybės už pasipriešinimo sovietų okupantams dalyvių naikinimo atveju – toks ir būtų pagrindinis šios publikacijos tikslas. Tikslui pasiekti apžvelgiami pagrindiniai teisės filosofijoje (teorijoje) išskiriami modeliai, kaip teisiškai galėtų būti vertinamas asmens elgesys istorinio teisingumo byloje; analizuojamos asmenų, dalyvavusių naikinant pasipriešinimo sovietų okupantams dalyvius Lietuvoje, baudžiamojo persekiojimo įstatyminės ir doktrininės prielaidos; tiriama baudžiamojo įstatymo dėl genocido taikymo Lietuvos teismuose ir EŽTT praktika, atkreipiant dėmesį į argumentų (sprendimų motyvų) pobūdį ir kaitą. Publikacijai parengti panaudoti įvairūs šaltiniai: teisės teoretikų ir praktikų darbai (daugiau dėmesio skiriama teisės filosofijos klasikų Radbrucho, Fullerio, Harto publikacijoms), Vokietijos ir Lietuvos teismų, Europos Žmogaus Teisių Teismo sprendimai tyrimui aktualiais aspektais. Atkreiptinas dėmesys, kad nėra analizuojama tarptautinės teisės mokslo darbų. Straipsniu siekiama prisidėti prie autorių (V. Mikelėno, R. Latvelės, J. Baltrimo, J. Gumbio ir kt.), kurie siekia atskleisti fundamentalių teisės mokslų (teisės filosofijos, teisės teorijos) poveikį praktiniam teisiniam argumentavimui, tokiu būdu prisidedant prie fundamentaliųjų teisės mokslų įtakos veikiančiai teisės sistemai tyrimo. Atliekant tyrimą, pagrindiniai yra dokumentų ir mokslinės literatūros analizės, lyginamasis, istorinis ir sisteminis metodai.

1. Teisinių argumentų paieška istorijos revizavimo byloje

Teisės literatūroje Vokietija dažnai pateikiama kaip valstybė, privalėjusi spręsti istorinio teisingumo bylas. Po Antrojo pasaulinio karo Vokietijos teisės sistema susidūrė su didžiu iššūkiu – kaip (ir pagal kokią teisės sistemą) vertinti elgesį asmenų, kurie, Vokietiją valdant fašistiniam režimui, skūsdavo valdžiai žmones dėl jų elgesio, tikrai ar tariamai nederamo su tuo metu galiojusiais teisiniais reikalavimais. Pranešimas (skundimas) tuo laikotarpiu buvo išplitusi praktika – tai lėmė ir didelį skaičių specifinės kategorijos bylų po karo (tokios bylos teisės literatūroje ir vadinamos skundikų bylomis). Nagrinėjamu laikotarpiu Vokietijoje nebuvo aiškiai nustatytos teisinės pareigos teikti valdžiai informaciją (už kurios nevykdymą galėjai susilaukti bausmės), bet galiojusios teisinės nuostatos draudė netinkamai pasisakyti apie valdžią arba bet kaip silpninti Vokietijos pajėgumą. Kalbame apie atvejus, panašius į vieną, kuris dėl plataus jo aptarimo žymiausių teisės filosofų darbuose, tapo bene vadovėliniu pavyzdžiu.

Vokietija, 1944 metai. Moteris, neva dėl savanaudiškų motyvų norėjusi atsikratyti situoktinio, apskundė jį institucijoms, nurodydama, kad jis, grįžęs atostogų iš kariuomenės, netinkamai pasisakė apie Hitlerį. Vyras buvo nuteistas mirties bausme, kuri buvo pakeista išsiuntimu į Rytų frontą. 1949 m. moteris ir moters vyro byla nagrinėjęs teisėjas stjo prieš Vakarų Vokietijos teismą. Jie buvo teisiami pagal 1871 m. Vokietijos baudžiamąjį kodeksą. Kaltinamieji gynėsi teigdami, kad jie tiesiog vykdė tuo laikotarpiu galiojusios teisės reikalavimą (Zajadło *et al*, 2008, p. 20). Vokietijos teismai po karo susidūrė su teisinio kvalifikavimo problema. Kaip vertinti tokių pranešėjų (*skundikų*) elgesį?

Įstatymuose atsakymo į šį klausimą nebuvo. Todėl jų buvo ieškoma teisės doktrinoje – autoritetingų teisės mokslininkų darbuose. Neabejotinai ryškiausių įtaką Vokietijos teismams šiuo aspektu padarė

Gustavas Radbruchas (1878–1949)¹. Ypač žinomi tapo jo du po karo pasirodę straipsniai: „Penkios minutės teisės filosofijos“ (Radbruch, 1946) ir „Įstatyminė neteisė ir viršįstatyminė teisė“ (Radbruch, 2011). Pastarasis nedidelis straipsnis dažnai apibūdinamas kaip labiausiai cituojama XX a. publikacija. Radbruchas suformulavo tam tikrus postulatus, kurie vėliau buvo pavadinti Radbrucho formule² ir kuriuos vėliau tiesiogiai taikė Vokietijos teismai spręsdami bylas dėl karo metu Vokietijoje padarytų nusikaltimų (Zajadło *et al.*, 2008, p. 21).

Perteikiant Radbrucho formulės esmę, tapo įprasta ją išdėstyti trimis tezėmis. Pirmoje šios formulės tezėje nurodoma, kad konfliktą tarp dviejų teisinių vertybių – teisingumo (*Gerechtigkeit*) ir teisinio tikrumo (*Rechtssicherheit*) – reikia spręsti tokiu būdu, kad įstatyminė teisė, garantuota įstatymų leidėjo ir valstybės valdžios, turėtų pirmumą net ir tada, kai savo turiniu nėra teisinga, nebent tas įstatyminės teisės ir teisingumo priešingumas pasiekia tokį nepakeliamą mastą (*unerträgliches Maß*), kad įstatymas kaip „neteisinga teisė“ turi nusileisti teisingumui. Antroje tezėje Radbruchas nurodo, kad tais atvejais, kai kuriant įstatymus apskritai nėra siekiama teisingumo ir kai lygybė apskritai yra paneigiama, sunku kalbėti, kad įstatymas įtvirtina neteisingą teisę, nes tokiu atveju įstatymas apskritai praranda teisinę prigimtį. Trečioje tezėje nurodoma, kad įsigalėjęs teisinis pozityvizmas, pagal kurį įstatymo visada privalu laikytis, Vokietijos teisininkus pavertė bejėgiais prieš savavališko ir nusikalstamo turinio įstatymus. Radbrucho padarytose išvadose nebuvo kokių nors itin naujų, iki tol teisės filosofijai nežinotų tiesų, tačiau šio teisės filosofo autoritetas Vokietijoje ir išvadų išsakymo laikas (tuo metu, kai Vokietijos teismams reikėjo spręsti naujus ir sunkius teisinius atvejus) padidino šių išvadų reikšmę – Radbrucho teiginiai tapo prielaidomis Vokietijos teismams spręsti bylas ir transformavosi į konkrečių teismų sprendimų argumentus.

Minėtoje vyraujančioje valdžiai skundusios moters byloje teismas nusprendė, kad žmona yra kalta dėl to, kad jos vyrui buvo nepagrįstai apribota laisvė, nurodė, kad nors jis buvo nuteistas ir pagal to meto įstatymų reikalavimus, bet „šis įstatymas nederėjo su švaria sąžine ir visų normalių žmonių teisingumo jausmu“. Vėliau toks argumentas buvo kartojamas daugybėje panašių bylų, ir tai buvo įvardijama kaip prigimtinės teisės triumfas. Buvo visuotinai pripažįstama, kad abiem sprendimams didžiulę įtaką padarė Radbrucho idėjos (Zajadło *et al.*, 2008).

Nurodytos bylos sprendimas ir Radbrucho teiginiai teisės literatūroje vėl buvo prisiminti praėjusio amžiaus šeštajame dešimtmetyje – tik jau kitame kultūriniame kontekste. 1958 m. Harvardo leidinyje „Harvard Law Review“ pasirodė du straipsniai, kuriuose buvo analizuojamas, Radbrucho vartotais terminais, galimas teisinio tikrumo ir teisingumo konfliktas: H. L. A. Hart (toliau – Hartas) „Pozityvizmas ir teisės bei moralės separatyvizmas“ (Hart, 1958) ir Lon Luvois Fuller (toliau – Fulleris) „Pozityvizmas ir ištikimybė teisei – atsakymas profesoriui Hartui“ (Fuller, 1958). Šių dviejų puikių teisės filosofų ginčas suteikė didžiulį impulsą lyginti teisinio pozityvizmo ir prigimtinės teisės koncepcijas ir jų analizei. Vėliau abu autoriai publikuotas idėjas plėtojo kūriniuose, įėjusiuose į teisės istoriją: 1961 m. Hartas parašė „Teisės sampratą“ (Hart, 1997), 1969 m. Fulleris išleido „Teisės moralumą“ (Fuller, 2004).

¹ Radbruchas – žinomas teisininkas, politikas ir filosofas, susiformavęs kaip teisinio pozityvizmo atstovas, bet po Antrojo pasaulinio karo redukavęs (švelninęs) savo teorines nuostatas – dėl tam tikrų požymių, jo įvestų į teisės apibrėžtį, teisės literatūroje jo pakitusi pozicija kartais netgi įvardijama prigimtinės teisės kryptimi. Radbruchas prieš karą buvo linkęs kartoti teiginius, kad įsakymas yra įsakymas, o įstatymas yra įstatymas, teigė, kad jeigu kareivis ir gali nesilaikyti aiškiai nusikalstamo vado įsakymo, tai juristas įstatymo nesilaikyti negali jokiais atvejais. Tačiau skaudūs Antrojo pasaulinio karo įvykiai – tiek Vokietijoje, tiek pasaulyje paskatino jį peržiūrėti tam tikras savo nuostatas. Autorius buvo priverstas įvesti aiškią skirtį tarp pozityviosios teisės (paprastai siejamos su valstybės kuriamais įstatymais) ir teisingumo – kaip teisės tikslą ir esmę įprasminančios kategorijos).

² Teigiama, kad pirmą kartą Radbrucho formulės (*die Radbruchsche Formel* – vok.) terminą paminėjo 1948 m. Vokietijos kriminologas Richardas Lange.

Harto vertinimu, pasakymas, kad norma x nėra teisės norma, nes prieštarauja moralei, visai nepalengvina teisinės etinės diskusijos ir nėra naudingesnis už pasakymą norma x yra teisės norma, bet ji perdėm nemorali, kad jos laikytis. Negi iš tikrųjų pirmasis teiginys lengviau leidžia išspręsti fašistinės Vokietijos režimo pasekmes? – klausia autorius. Hartui Radbrucho pozicija, jam teigiant, kad teisiniai reikalavimai dėl išskirtinio jų prieštaravimo teisingumui praranda teisinį pobūdį, atrodo „simpatiška“, tačiau nurodo, kad taip pateikta pozityvizmo kritika neturi racionalios argumentacijos požymių ir yra tik emocinės kilmės argumentas. Ir jau tiesiog naivumo įsikūnijimu Hartas mano esant teiginį, kad kaip tik Vokietijoje moralės trūkumas ir pozityvizmas lėmė būtent tokius rezultatus (pagal jį, kitose valstybėse, kuriose taip pat vyravo pozityvizmas, visgi buvo išlaikyta pagarba liberalioms vertybėms). Harto požiūriu, Radbrucho formulės taikymas byloms spręsti yra kažkas, kas kelia didelį nerimą, nes pagal tokią formulę teisė yra tik tai, kas atitinka moralines vertybes. Pagal Hartą, teisė nėra moralė ir neturi pakeisti moralės, o moralė negali pakeisti teisės. Hartas analizuoja minėtą teismo nuosprendį ir teigia, kad būtų buvę daug racionaliau, jei teismai būtų tokiam ir panašioms atvejams kvalifikuoti retroaktyviai pritaikę naujai priimtą įstatymą arba pripažinę, kad skundikai veikė legaliai (pagal to meto teisę), todėl negali būti baudžiami (Hart, 1958).

Teisės moralistas Fullerus, skirtingai negu Hartas, išreiškė pritarimą Radbrucho idėjoms, nors pats buvo kitos kultūros ir pasaulėžiūros (prigimtinės teisės tradicijos) atstovas. Straipsnyje „Ištikimybė teisei“ jis teigia, kad pozityvistinis klausimas „Kas yra teisė?“ yra nepakankamas ir turi būti pakeistas klausimu „Kas yra gera teisė?“ – šis klausimas transformuojasi į teisės moralumo paiešką. Pagal jį, kaip tik ištikimybė teisei neleidžia ramiai konstatuoti, kad fašistinės Vokietijos įstatymai apskritai buvo teisė. Fullerus atmeta Harto kritiką Radbruchui ir palaiko pastarojo poziciją, kad tokiose situacijose normos ne tik kad yra nemoralios, bet jos apskritai nebeteri teisinio charakterio (pirma, o ypač antra Radbrucho formulės tezė). Fullerus atmeta ir Harto kritiką dėl pavojaus taikant Radbrucho formulę teismų sprendimuose ir nurodo, kad pats Radbruchas labiausiai pritarė retroaktyviam šiuos klausimus reguliuojančiam įstatymui. Bet skundikų klausimas po karo Vokietijoje buvo toks degantis, kad, siekdami išvengti linčo teismų, teisėjai turėjo skubiai spręsti bylas ir negalėjo laukti įstatymo. Taip pat Fullerus palaiko Radbrucho mintį ir dėl Vokietijos teisininkų bejėgiškumo – atkreipia dėmesį, kad teisinis pozityvizmas ne tik išmetė iš teisės mokslo visas diskusijas dėl moralės ir teisės tikslų, bet ir apskritai buvo indiferentiškas teisės moralumo problemai. Todėl, pagal jį, nėra absurdas teigti, kad nuostatos, paplitusios tarp Vokietijos teisininkų, buvo parankios naciams (Fullerus, 1958)³.

Vokietijoje po Berlyno sienos nugriovimo vėl buvo prisiminta Radbrucho formulė. Vokietijos teismai turėjo retroaktyviai vertinti veiksmus Rytų Vokietijos piliečių, kurie saugodami valstybinę sieną šaudė

³ Fullerus „Teisės moralume“ aprašo hipotetinę situaciją, tapusią schema, pagal kurią apibendrinami galimi valstybių, patekusių į istorinio teisingumo situacijas, pasirinkimai. Nuvertus nuo valdžios Purpurinius Marškinius, visuomenėje kilo reikalavimas nubausti režimo informatorius. Neva teisingumo ministras prašo savo pavduotojų išnagrinėti šį klausimą. Sutrupintai ir perfrazuojant, pirmas patarėjas mano, kad skundikų atžvilgiu negalimi jokie teisiniai veiksmai, nes jie laikėsi tuo metu galiojusios teisės reikalavimų; antras patarėjas prieina prie tokios pat išvados, bet dėl kitų prieaidų – tai, ką darė skundikai, nei derėjo, nei nederėjo su teise, nes režimo laikotarpiu veikusios reguliavimo sistemos apskritai negalima pavadinti teise (todėl siūlo šį laikotarpį kuo greičiau pamiršti); trečias patarėjas nesutinka su problemos sprendimu apibendrinant ir mano, kad kiekvieną situaciją reikia vertinti individualiai, kas iš esmės ir yra būdinga teisiniui vertinimui; ketvirtas patarėjas įsitikinęs, kad pradėję individualizuoti, kokį sprendimą laikome atitinkančiu teisei, kokį – neatitinkančiu, elgsimės netinkamai, ir siūlė vienintelį galimą sprendimo būdą – priimti naują įstatymą, veikiantį retroaktyviai, apibrėžiantį ir kokiais atvejais asmens elgseną laikomas skundimu ir kokia atsakomybė už tai jam priklausytų; penktasis patarėjas tokiam retroaktyviai veikiančiame įstatyme mano esminių teisės principų pažeidimą ir siūlo nieko nedaryti, palikti viską išspręsti patiems žmonėms (sako, bus šiek tiek netvarkos ir nulėks keletas nekaltų galvų, bet teisinė sistema nebus į tai įsivėlus).

į žmones, bandžiusius perbėgti į Vakarų Vokietijai priklausiusią Berlyno dalį⁴. Ir vėl iškilo pamatiniai teisiniai klausimai – žmonės, kurie nušovė arba sužeidė bandžiusius kirsti valstybinę sieną ir pabėgti į Vakarų Vokietiją asmenis, dažniausiai tarnavo Rytų Vokietijos kariuomenėje arba policijoje (buvo statutiniai pareigūnai). Jie pagal pareigas privalėjo vykdyti įsakymus ir saugoti valstybinę sieną nuo ją pažeisti bandančių asmenų. Pradėta teigti, kad pripažįstant juos dėl to kaltais būtų pažeistas pamatinis teisės principas, įtvirtintas Vakarų Vokietijos konstitucijoje ir Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje (toliau – Konvencija) – *nullum crimen, nulla poena sine lege poenali anteriori*⁵.

Teisės literatūroje prasidėjo diskusijos, kaip turėtų būti teisiškai kvalifikuojami tokie atvejai. Pirma galimybė – nuspręsti, kad reikia paraidžiui taikyti Rytų Vokietijos įstatymus, kurie įpareigojo kareivius, o ir jų vadus, elgtis būtent tokiu būdu (saugoti valstybinę sieną). Tokio argumento pasirinkimo atveju nė vienas iš šaudžiusių ir davusių įsakymus šaudyti nebūtų buvęs nubaustas. Antra galimybė – konstatuoti, kad tuometinis sienos apsaugos režimas prieštaravo: a) universalioms, bendroms žmogiškosioms ir visuotinai akceptuojamoms moralinėms normoms, todėl (pagal Radbrucho formulę) turi būti laikomas *ex ante* arba *ex post* teisiškai negaliojančiu; b) standartams, įtvirtintiems tarptautinės teisės normose, tokiose kaip 1948 m. gruodžio 10 d. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija (nepaisant jos formaliai neprivalomo pobūdžio) ar 1966 m. gruodžio 19 d. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas (nors formaliai šis aktas nebuvo transformuotas į Rytų Vokietijos teisės sistemą). Trečia galimybė – taikyti Rytų Vokietijos įstatymus, bet juos aiškinti bendrųjų teisės principų kontekste. Literatūroje teigiama, kad kai dešimtojo dešimtmečio pradžioje prasidėjo teisminiai (sienos apsaugos) procesai, teisės literatūroje (ypač baudžiamosios teisės) vyravo pirmasis požiūris. O teismų jurisprudencija blaškėsi tarp 2a ir 2b. Laikui bėgant tiek literatūroje, tiek teismų sprendimuose įsitvirtino 2a ir 2b junginys, išreiškiamas Radbrucho formulės pagrindu⁶. Daugiausia kritikos sulaukė trečias variantas, t. y. Rytų Vokietijos teisės reinterpretavimas (Zajadło *et al.*, 2008, p. 156–158).

Ir skundikų, ir sienos apsaugos bylose buvo susidurta su situacijomis, kurioms pozityvioji teisė nepateikė neginčijamų ir akivaizdžių atsakymų. Tokiose bylose iškyla teisinio diskurso ribų klausimas – kiek ir kokiais atvejais galima teisinius sprendimus *contra legem* pateisinti (argumentuoti) filosofinėmis nuostatomis?⁷

Taigi, kaip matome, teisės filosofai siūlo įvairius, o dažnai ir prieštaravingus istorinio teisingumo bylų sprendimų variantus. Taip pat galime padaryti išvagę, kad Vokietijos, ne vieną kartą susidūrusios su istorinio teisingumo procesais, teisinius sprendimus intensyviai veikė teisės autoritetų pažiūros, virtuosios teismų sprendimų argumentais. Akivaizdu, kad Vokietijoje buvo pasirinkta nepozityvistinės teisės sampratos diktuojama prielaida, pagal kurią tam tikrais atvejais valstybės sukurti įstatymai praranda savo esmines savybes tokiu mastu, kad apskritai nebegali būti laikomi teise – būtent remdamiesi šia prielaida Vokietijos teismai buvo linkę spręsti istorinio teisingumo bylas.

⁴ Bandydami pereiti valstybinę sieną žuvo arba buvo sužeista daugybė žmonių. Suvienijus Vokietiją, prasidėjo svarstymai, kaip reikėtų įvertinti sieną saugojusių ir į žmones šaudžiusių veiksmus – bylos, kuriose tokie veiksmai buvo vertinami, pavadintos sienos apsaugos bylomis (*Mauerschützenprozesse*).

⁵ Nėra nusikaltimo, nėra bausmės be ankstesnio įstatymo.

⁶ Reikia pažymėti, kad skyrėsi Vokietijos teisės autoritetų nuomonės dėl galimybės tokį argumentą taikyti – dažniausiai buvo nesutariama, ar Vokietijos sienos apsaugos įstatymas – jau reiškę tokį „nepakeliamą neteisingumo mastą“, dėl kurio būtų galima remtis Radbrucho formule.

⁷ Teisės literatūroje teigiama, kad vienos iš bylų sprendime, priimtame 1995-03-20, Vokietijos Federacinis aukščiausiasis teismas tiesiog įsitraukė į polemiką su doktrinoje pasirodžiusiais kritiškais ankstesnių jo sprendimų vertinimais ir ši polemika visai nebuvo dogminė-teisinė, o filosofinė. 1996-10-24 Vokietijos Federalinis Konstitucinis tribunolas patvirtino, kad nuosprendžiai bylose neprieštarauja Konstitucijoje įtvirtintam draudimui taikyti baudžiamąją atsakomybę į praeitį. Pasirėmė Radbrucho terminais ir pasakė, kad tam tikrais atvejais, kai susiduriama su kraštutiniu neteisingumu, toks draudimas negali būti laikomas absoliučiu (Zajadło *et al.*, 2008, p. 160–162).

2. Teisinių argumentų paieška istorijos revizavimo byloje: Lietuvos atvejis

2.1. Teisinių prielaidų atsakomybei už genocidą sukūrimas

Atkūrus Lietuvos Respublikos Nepriklausomybę, prasidėjo teisėkūros procesai, susiję su sovietų okupacijos metu veikusiu asmenų elgesio teisiniu vertinimu. Daugiausia dėmesio kėlė žmonių, talkinusių okupantų represinėms struktūroms ir persekiojusių ginkluoto pasipriešinimo okupantams dalyvių (prisidėjusių prie jų naikinimo), elgesio teisinis kvalifikavimas. Pagrindinė problema buvo (ir išlieka) ta, kad nuo veiksmų atlikimo iki veiksmų teisinio kvalifikavimo praėjo itin ilgas ir patraukimo baudžiamojon atsakomybėn terminus viršijantis laiko tarpas. Tokių asmenų nubaudo galimybės Lietuvoje buvo ieškoma atsakomybės už genocidą instituto sukūrimu, grįžtamojo veikimo tokiam įstatymui suteikimu ir patraukimo baudžiamojon atsakomybėn senaties netaikymu. Reflektuojant į anksčiau publikacijoje pateiktas mintis, Lietuvos įstatymų leidėjas nusprendė siekti nubausti tokius asmenis, nepaisant fakto, kad nuo veiksmų atlikimo ir patraukimo baudžiamojon atsakomybėn termino praėjo daug dešimtmečių. Buvo pasirinktas pozityvistinis (Harto siūlytas) veikimo būdas, kuriant naujus baudžiamuosius įstatymus, suteikiant jiems retroaktyvų veikimą, pažymėtina, papildomai siekiant susieti šių įstatymų legitimumą su tarptautine teise (vienas iš Vokietijos teisės literatūroje siūlytų, bet palaikymo nesulaukusių, galimų variantų sienos apsaugos byloje). D. Sagatienė, dalydamasi nuoroda į savo publikaciją genocido klausimais, išspausdintą viename tarptautiniame baudžiamosios teisės leidinyje, nurodė, kad recenzentas dėl publikacijos buvo pateikęs daugiau negu tris dešimtis pastabų, kurias visas siejo viena mintis – kodėl lietuviai vis dar ieško atsakingų už deportacijas ir kitas sovietines represijas? Įrašė autorė paaiškino, kad teisingumo paieškos yra svarbios aukoms ir, neradus tiesos ir neįvardijus atsakingųjų, visuomenė kenčia toliau – panašią idėją tyrėja plėtoja ir publikacijoje. Straipsnyje pripažįstama, kad sieti sovietų okupantų atliktus veiksmus, tremiant ar kitaip naikinant Lietuvos gyventojus, su genocidu nėra paprasta (akcentuojama, kad su sunkumais sprendžiant šiuos klausimus susidūrė ir Latvijos, ir Estijos teisės sistemos), tačiau visgi teigiama, kad trėmimų analizė genocido kaip nusikaltimo kontekste skatina akademines diskusijas ir prisideda prie galimybės reikalauti simbolinio teisingumo iš tokius veiksmus atlikusių asmenų (Sagatienė, 2021). 1992 m. balandžio 9 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė įstatymą Nr. I-2477 „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, kurio preambulėje konstatuotas prisijungimo prie 1948 m. gruodžio 9 d. Konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį bei 1968 m. lapkričio 26 d. Konvencijos dėl senaties termino netaikymo už karinius nusikaltimus ir nusikaltimus žmonijai faktas (toliau 1948 m. konvencija vadinama Genocido konvencija). Įstatymo 2 straipsnyje, panaudojant nestandartinę teisėkūros technikos priemonę (aprašomąjį teiginį) buvo konstatuota: „Lietuvos žmonių žudymas ar kankinimas, jos gyventojų deportavimas, padaryti nacistinės Vokietijos ar SSRS okupacijos ir aneksijos Lietuvoje metais, atitinka tarptautinės teisės normose numatyto genocido nusikaltimo požymius“. 1998 m. balandžio 21 d. Seimas priėmė Baudžiamojo kodekso (toliau – BK) papildymo įstatymą (įsigaliojo 1998 m. gegužės 6 d.), BK papildant 71 straipsniu „Genocidas“, kuris buvo suformuluotas nurodant, kad tai veiksmai, kuriais siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį gyventojų, priklausančių kokiam nors nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei, pasireiškę šių grupių narių žiauriu kankinimu, sunkiu kūno sužalojimu, protinio vystymosi sutrikdymu; tyčiniu sudarymu tokių gyvenimo sąlygų, kuriomis siekiama sunaikinti visą ar dalį tokios žmonių grupės; prievartiniu vaikų perdavimu iš šių grupių į kitas ar priemonių, kuriomis siekiama prievarta apriboti gimstamumą, panaudojimu. Šiuo įstatymu taip pat buvo įtvirtintas retrospektyvus atsakomybę už genocidą nustatančio straipsnio taikymas. Taigi greta tarptautinėje teisėje įprastų keturių (įvardytų pirmosiomis) grupių papildomai buvo įtrauktos socialinės ir politinės grupės.

2000 m. rugsėjo 26 d. priimtas BK patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas (įsigaliojo 2003 m. gegužės 1 d.). BK 3 straipsnio 3 dalyje numatyta, kad baudžiamasis įstatymas, nustatantis veikos nusikalstamumą, griežtinantis bausmę arba kitaip sunkinantis nusikalstamą veiką padariusio asmens teisinę padėtį, neturi grįžtamosios galios, įtvirtinant išimtis iš šios bendrosios taisyklės taikymo, tarp kurių – norma, nustatanti atsakomybę už genocidą (BK 99 straipsnis⁸). Genocido sąvoka BK 99 straipsnyje grupės, kurių atžvilgiu atlikti veiksmai gali būti įvardyti genocidu, buvo apibrėžtos taip kaip ir 1998 m., tik pavartojant kitą įvardį – *bet kuri* nacionalinė, etninė, rasinė, religinė, socialinė ar politinė grupė (1998 m. buvo vartotas įvardis „kokia nors“). Priėmus naujos redakcijos BK, buvo pakartotas ankstesnis įstatymų leidėjo apsisprendimas – genocido sąvoką apibrėžti plačiau, negu ji apibrėžta tarptautinėje teisėje.

Tokiu būdu buvo sukurtos baudžiamosios materialinės teisės prielaidos asmenų, dalyvavusių naikinant pasipriešinimo sovietų okupantams dalyvių, elgesio teisiniu vertinimui. Įstatymų leidėjas pakankamai akivaizdžiai išreiškė savo poziciją, kad tokių asmenų baudžiamasis persekiojimas turėtų vykti remiantis BK 99 straipsniu.

Pažymėtina, kad doktrinių (mokslinių) diskusijų, prieš pakeičiant baudžiamuosius įstatymus nagrinėjamu aspektu, iš esmės nebuvo. Po įstatymų pakeitimų diskusijų dėl nusikaltimų žmoniškumui apskritai ir genocido kaip BK įtvirtintos ir individualizuotos veikos taip pat nebuvo daug. Daugiau šiuo klausimu rašė tarptautinės teisės tyrėjai, bet jų darbuose kategoriškos išvados dėl platesnės genocido sąvokos įtvirtinimo teisėtumo kaip ir nėra. Dalies autorių darbuose pripažįstama, kad BK įtvirtinta platesnė genocido sąvoka negu Genocido konvencijoje ar tarptautinės teisės papročiuose, ir atkreipiamas dėmesys į kitus baudžiamųjų įstatymų nusikaltimų žmoniškumui trūkumus (Žilinskas, 2001), tačiau apie galimybę taikyti Lietuvos baudžiamajoje teisėje platesnę genocido sąvoką vienintelės nuomonės nepateikiama: teigiama, kad, viena vertus, turime „naudingumą ir patogumą Lietuvos teisės saugos institucijoms“, „kita vertus, JT Konvenciją, prie kurios yra prisijungusi Lietuva, bei tarptautinę paprotinę teisę“ ir kad „Konvencija genocidą apibrėžia vienareikšmiai ir tiksliai – nepaliekant galimybių interpretacijoms, požymių grupės išsamios: tiek grupių skaičius ir rūšys, tiek genocido formos“ (Žilinskas, 2002). Taip pat buvo teisininkų, kurie Lietuvos įstatymų leidėjo veiksmus, išplečiant genocido kategoriją, įvertino kaip Konvencijos klaidos ištaisymą, nurodant, kad „atskirų „genocido“ sąvokos požymių išplėtimas yra visiškai pateisinamas ir reikalingas, nes tarptautinėje teisėje nustatyta klasikinė „genocido“ sąvoka, apimanti tik keturis siekiamos fiziškai sunaikinti grupės požymius, Lietuvos gyventojų masinio naikavimo atveju sunkiai taikytina“ ... Ši pataisa leis išspręsti kai kuriuos sudėtingus genocido nusikaltimo kvalifikavimo atvejus, kai ši veika buvo taikoma asmenims, NKVD–NKGB–MGB baudžiamosiose bylose įvardytiems kaip „buržuaziniai nacionalistai“, „buožės“ ar „socialiai pavojingi elementai“ (Valentukevičius, 1998). Mažai apie genocido sąvokos išplėtimą rašė ir baudžiamosios teisės specialistai (nors būtent jie privalėjo rengti šį BK straipsnį taikyti konkrečiuose procesuose) – negausiose publikacijose pateikiama nuomonė, kad „konvencinės genocido sudėties papildymas politinės ir socialinės grupės požymiais yra pagrįstas, atspindintis realybę“ (Abramavičius *et al.*, 2000).

Taigi teisės doktrina atsakomybės už genocidą taikymo aspektu buvo itin negausi ir nesukurianti teisinės institucijoms ir teismams nei abejonių dėl šio baudžiamajo įstatymo taikymo, nei šaltinių

⁸ BK genocido veika buvo apibūdinta taip: „Tas, kas siekdamas fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių bet kuriai nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei, organizavo, vadovavo ar dalyvavo juos žudant, kankinant, žalojant, trikdant jų protinį vystymąsi, deportuojant, kitaip sudarant tokias gyvenimo sąlygas, kad jos lėmė visų jų ar dalies žūtį, ribojo toms grupėms priklausančių žmonių gimstamumą ar prievarta perdavė jų vaikus kitoms grupėms <...>. Publikacijoje bus tiriami tik tie šio baudžiamajo įstatymo aspektai, kurie susiję su asmenų grupių, kurių atžvilgiu atlikti veiksmai, gali būti vertinami kaip genocidas, neanalizuojant kitų šios nusikalstamos veikos požymių.“

būsimiems teismų sprendimams argumentuoti. Galime konstatuoti, kad BK ir Lietuvos teisinėje doktrinoje įsitvirtino genocido sąvokos reikšmė, apimanti ir sovietų okupantų bei su jais bendradarbiavusių asmenų veiksmus, naikinant pasipriešinimo sovietų okupantams judėjimo dalyvius.

2.2. Baudžiamojo įstatymo dėl genocido taikymo praktika

Sukūrus teisinę prielaidą (prisijungus prie Genocido konvencijos, įtvirtinus baudžiamąją atsakomybę už genocidą ir numačius šio įstatymo grįžtamąjį galiojimą), Lietuvoje prasidėjo baudžiamasis persekiojimas asmenų, galimai vykdžiusių asmenų, dalyvavusių ginkluotame pasipriešinime prieš okupacines struktūras, naikinimo veiksmus. Atlikus ikiteisminius tyrimus, baudžiamosios bylos pasiekė teismus – 2005 m. LAT išnagrinėjo bene didžiausio atgarsio sulaukusių tokio pobūdžio bylą.

Byloje buvo teisiami du asmenys – M. Ž. ir V. V., kaltinami atlikę genocido veiksmus⁹. Pirmosios instancijos teismas pripažino asmenis kaltais, nusprendė, kad kaltinamieji padarė nusikalstamas veikas prieš politinę grupę. Teismas ignoravo problemą, kad Lietuvos BK įtvirtinta platesnė genocido sąvoka negu Genocido konvencijoje. Lietuvos apeliacinis teismas pakeitė nuosprendžio motyvus (tikėtina, siekdamas priartinti teisinį kvalifikavimą prie siauresnės genocido sąvokos, įtvirtintos tarptautinėje teisėje), teigdamas, kad Lietuvos partizanų, kaip ginkluoto pasipriešinimo okupacinei valdžiai dalyvių, priskyrimas konkrečiai politinei grupei buvo sąlyginis ir nevisiškai tikslus ir kad Lietuvos partizanai taip pat buvo lietuvių tautos, t. y. nacionalinės grupės, atstovai. Apeliacinis teismas plačiau neargumentavo, kodėl padarė tokią išvadą. Abu nuteistieji pateikė kasacinius skundus, kuriuose formuluoti įvairūs argumentai, tarp kurių buvo ir tvirtinimas, kad teismai jiems be pagrindo pritaikė BK 99 straipsnį. Kasatoriai kėlė klausimą, ar teismai, tvirtindami, kad Lietuvos valstybė galėjo įtraukti politines ir socialines grupes į BK 99 straipsnio dispoziciją ir nevertindami šio straipsnio dispozicijos derėjimo su tarptautinės teisės dokumentais, tarp kurių ir Genocido konvencija, pasielgė teisėtai.

LAT 2005 m. vasario 22 d. nutartimi abiejų nuteistųjų kasaciniai skundai buvo atmesti. Šis teismas, nagrinėdamas nuteistųjų kasacinius skundus, pasirinko savarankišką ir nuo anksčiau bylas nagrinėjusių teismų besiskiriančią argumentavimo kryptį. Kasacinis teismas sutiko su kasatorių teiginiais, kad BK 99 straipsnyje pateikta platesnė genocido nusikaltimo sudėtis nei Genocido konvencijos 2 straipsnyje, tačiau teigė, kad Lietuva neva galėjo tokiu būdu įgyvendinti tarptautinius įsipareigojimus. Kasacinis teismas pasirėmė Genocido konvencijos 5 straipsnyje įtvirtinta nuostata, kad susitariančios šalys įsipareigojo pagal jų konstitucijas priimti reikiamus teisės aktus, kad įsigaliojotų konvencijos nuostatos

⁹ Pirmosios ir apeliacinės instancijos teismai nuteisė M. Ž. apkaltinamuoju nuosprendžiu už tai, kad ji, būdama sovietų okupacinės struktūros – LTSR valstybės saugumo ministerijos – agente ir žinodama pagrindinį šios ministerijos tikslą – fiziškai sunaikinti dalį Lietuvos gyventojų, priklausiusių atskirai politinei grupei, t. y. Lietuvos partizanams, – 1953 m. sausio 2 d. suteikė duomenis Lietuvos TSR valstybės saugumo ministerijos Kauno srities Šakių rajono skyriaus darbuotojams apie politinės grupės – pasipriešinimo sovietų okupacinei valdžiai – dalyvius J. A. ir A. A., asmeniškai rodydama kelią nuvedė į Žalgirio mišką, esantį Šakių rajone, Lietuvos TSR valstybės saugumo ministerijos (MGB) Kauno srities Šakių rajono skyriaus pareigūnus bei karius, parodė jiems tikslų partizanų bunkerio (žeminės) buvimo vietą, po ko bunkeris buvo apsuptas ir užpultas, o šio užpuolimo metu buvo fiziškai sunaikinti – nušauti – Lietuvos partizanai J. A. ir A. A., ir už tai gavo 2000 rublių. V.V. buvo nuteistas už tai, kad nuo 1951 m. rugsėjo 15 d. tarnaudamas sovietų okupacinės struktūros, Lietuvos TSR valstybės saugumo ministerijos Kauno srities Šakių rajono skyriaus operatyviniu įgaliotiniu ir žinodamas pagrindinį šios ministerijos tikslą – fiziškai sunaikinti dalį Lietuvos gyventojų, priklausiusių atskirai politinei grupei, t. y. Lietuvos partizanams, – 1953 m. sausio 2 d., veikdamas iš anksto susitaręs su Lietuvos TSR valstybės saugumo ministerijos Kauno srities Šakių rajono skyriaus vadais bei kariais, padedant nuteistajai M. Ž., nuvyko prie Šakių rajone, Žalgirio miške esančio M. Ž. parodyto bunkerio (žeminės), kartu su kitais MGB darbuotojais bunkerį apsupo ir užpuolė, to užpuolimo metu Lietuvos partizanai J. A. ir A. A. buvo nušauti.

ir būtų numatytos veiksmingos baudmės asmenims, kaltiems dėl genocido ar dėl kitos 3 straipsnyje nurodytos veikos, ir konstatavo, kad prisijungimas prie šios konvencijos neatima valstybės teisės pačiai apibrėžti veikas, kurios yra nusikaltimai, ir jas uždrausti¹⁰. Taip pat pažymėtina, kad LAT nematė pagrindo kreiptis į Lietuvos Respublikos Konstitucinį Teismą (toliau – KT) dėl BK suformuluotos genocido sąvokos nederėjimo su tarptautine teise. Vėliau tapo žinoma, kad būtent šio argumento pagrindu dėl tokios baudžiamosios bylos baigties buvo kreiptasi į EŽTT, siekiant įrodyti, kad buvo padarytas Genocido konvencijos 7 straipsnio pažeidimas.

Europos Žmogaus Teisių Teismo (EŽTT) Didžioji kolegija 2015 m. spalio 20 d. sprendime byloje *Vasiliauskas prieš Lietuvą* (peticijos Nr. 35343/05) konstatavo Konvencijos 7 straipsnio pažeidimą – nustatė, kad buvo pažeistas reikalavimas, jog niekas negali būti nuteistas už veiksmus ar neveikimą, kurie, remiantis jų padarymo metu galiojusia nacionaline ar tarptautine teise, nebuvo laikomi nusikaltimais. EŽTT Didžioji kolegija 2015 m. spalio 20 d. sprendime nurodė, kad 1953 m. tarptautinė sutartinė teisė į genocido apibrėžimą neįtraukė politinių grupių, taip pat pakankamai aiškiai nebuvo galima nustatyti, kad tarptautinėje paprotinėje teisėje būtų numatytas platesnis genocido apibrėžimas už tą, kuris įtvirtintas 1948 m. Genocido konvencijos II straipsnyje. Nurodoma, kad partizanų ypatingos reikšmės nacionalinės grupės atžvilgiu nepaaiškino ir LAT, pripažinęs, kad V. V. buvo nuteistas už dalyvavimą fiziškai sunaikinant dalį Lietuvos gyventojų, priklausiusių atskirai politinei grupei. EŽTT sprendime buvo pažymėta, kad valstybės negali taikyti platesnio genocido apibrėžimo, negu tas, kuris įtvirtintas 1948 m. Genocido konvencijoje – buvo nurodyta, kad Lietuvos prokurorai neturėjo teisės retrospektyviai kaltinti, o Lietuvos vidaus teismai – retrospektyviai nuteisti pareiškėjo už Lietuvos partizanų kaip politinės grupės narių genocidą. EŽTT sprendime nurodyta, kad nacionalinių baudžiamųjų teismų konstatuotuose faktuose nebuvo įtikinamų išvadų, pagal kurias EŽTT galėtų įvertinti, kokiu pagrindu nacionaliniai teismai nusprendė, kad 1953 m. Lietuvos partizanai sudarė reikšmingą nacionalinės grupės, saugomos pagal Genocido konvencijos II straipsnį, dalį. Didžioji kolegija konstatavo, kad nėra įsitikinusi, jog nagrinėjamoje byloje reikšmingu metu pareiškėjas, net ir su teisininko pagalba, galėjo numatyti, kad Lietuvos partizanų nužudymas buvo lietuvių nacionalinės arba etninės grupės genocidas. Svariu pareiškėjo argumentu EŽTT pripažino ir tai, kad jo ir struktūrų, kuriose jis veikė, veiksmai buvo skirti naikinti partizanus kaip atskirą ir aiškiai identifikuojamą grupę, kuriai būdingas ginkluotas pasipriešinimas sovietų valdžiai¹¹.

Nurodytas EŽTT sprendimas nederėjo su Lietuvos mokslo doktrina, iki tol formuota bendros kompetencijos teismų praktika ir viešąja opinija. Lietuvoje šis EŽTT sprendimas buvo sutiktas aistringai: V. Landsbergis: „Lietuvos teismai taiko platesnį genocido apibrėžimą, nei numato Stalino laikais „įkalta“ Jungtinių Tautų koncepcija ... Tai Strasbūro teismo nekompetencija ir šio dokumento pažeidžiamumas“; B. Burauskaitė: „EŽTT sprendimas – didžiulis moralinis smūgis visiems laisvės kovų dalyviams“; A. Anušauskas: „mūsų teisinėje sistemoje tiriant tokius nusikaltimus nesugebama naudotis istorikų surinkta informacija“; R. Račinskas: „EŽTT sprendimo „autoritetas“ svyruoja, nes jis priimtas vos vieno balso persvara (Ramielienė, 2015); G. Songaila: „Negi leisime EŽTT Didžiosios

¹⁰ LAT nutartyje teigta: „Akivaizdu, kad genocido nusikaltimo sudėties papildymas veika, kuria siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių socialinei ar politinei grupei, yra ne kas kita kaip Lietuvos Respublikos 1992 m. balandžio 9 d. įstatymo „Dėl atsakomybės už Lietuvos gyventojų genocidą“, kuriuo buvo prisijungta prie Genocido konvencijos, 2 straipsnio nuostatų realizavimas“. LAT neargumentavo, ar platesnis negu tarptautinėje teisėje genocido sąvokos vartojimas dera su grįžtamuju baudžiamojo įstatymo galiojimu kaip išskirtine ir itin retai baudžiamojame teisėje taikoma išimtimi, prieštaraujančia pamatiniam baudžiamosios teisės principui „*Nullum crimen sine lege*“.

¹¹ Prie sprendimo buvo pateikta ir prieštaraujančių nuomonių: teisėjų Villiger, Power-Forde, Pinto de Albuquerque ir Kūrio atskiroji nuomonė; teisėjos Ziemele atskiroji nuomonė; teisėjų Sajó, Vučinić ir Turković atskiroji nuomonė; teisėjo Power-Forde atskiroji nuomonė ir teisėjo Kūrio atskiroji nuomonė.

kolegijos aritmetinei daugumai, netiesiogiai pripažinusiai, kad okupantų vykdomas laisvės kovotojų naikinimas buvo „teisėtas“, nes tai esą buvo tik politinė grupė, pagal sovietinius įstatymus „neteisėtai“ veikianti SSSR teritorijoje ir naikintina pagal Rusijos BK? Dar blogiau, kad EŽTT tokią savo išvadą klaidingai pateikė kaip pačių Lietuvos Respublikos teismų interpretaciją. Negi ir su tuo sutiksime?“ (Songaila, 2015).

Dėl nurodyto EŽTT sprendimo Lietuvoje buvo aktyviai diskutuojama. Kartu su sprendimo aptarimu skriejo kritikos strėlės Lietuvos teisininkams. Tai neabejotinai didino įtampą ir teismams, kuriems teko grįžti tiek prie EŽTT sukritikuoto bylos sprendimo, tiek ir spręsti kitas bylas, taikant baudžiamąjį įstatymą dėl genocido.

2.3. Baudžiamojo įstatymo dėl genocido taikymo praktikos kaita

Apibendrinant įvykius po rezonansą visuomenėje sukėlusio EŽTT sprendimo, galima daryti išvadą, kad tolesnei baudžiamojo įstatymo dėl genocido taikymo praktikai esminę įtaką turėjo 2014 m. KT nutarimas¹² ir Lietuvos teismų, ypač – LAT, teisėjų laikysena.

Apie 2011 m. tarp Lietuvos politikų ir Lietuvos teisėjų atsirado abejojančių, ar Lietuvos pasirinktas baudžiamosios atsakomybės taikymo kelias, išreikštas priimant apkaltinamuosius nuosprendžius pagal BK išlėstą genocido sąvoką, yra tinkamas: 2011 m. kovo 23 d. į KT su tokiu klausimu kreipėsi Seimo narių grupė. Vėliau KT pasiekė panašaus turinio teismų prašymai: 2011-10-26 gautas Panevėžio apygardos teismo prašymas; 2011-12-08 gautas Lietuvos apeliacinio teismo prašymas; 2012-06-05 gautas Lietuvos apeliacinio teismo prašymas; 2012-12-12 gautas Kauno apygardos teismo prašymas. Visų pareiškėjų prašymai buvo sujungti ir 2014 m. kovo 18 d. KT dėl jų priėmė nutarimą, sutrumpintai vadinamą „Dėl baudžiamosios atsakomybės už genocidą“.

Konstitucinėje byloje pareiškėjai ginčijo teisinį reguliavimą, pagal kurį BK buvo įtvirtinta platesnė negu Genocido konvencijoje genocido sąvoka bei įtvirtinta grįžtamoji šio straipsnio taikymo ir senaties netaikymo galimybė. Pareiškėjams kėlė abejonių tokios šio baudžiamojo įstatymo nuostatos formuluotės derėjimas su Lietuvos tarptautiniais įsipareigojimais (būtent – Genocido konvencija).

Suinteresuoto asmens (Seimo) atstovas argumentų paaiškinimams pagrįsti ieškojo Lietuvos teisės doktrinoje – baudžiamosios teisės ir tarptautinės teisės¹³ mokslininkų ir praktikų darbuose. Paaiškinimuose nurodyta, kad ginčijamos nuostatos neprieštarauja Konstitucijai. Palaikoma jau anksčiau cituota LAT pozicija, kad Lietuva, prisijungusi prie Genocido konvencijos, turėjo teisę išplėsti genocido sąvoką. Paaiškinimuose siekiama pasiremti ir Genocido konvencijos kūrimo aplinkybėmis, nurodant, kad iš galutinio jos projekto teksto buvo išbrauktas „politinės grupės“ požymis. Nurodoma, kad tarptautinėje teisėje įtvirtinta genocido sąvoka apsiriboja keturiais grupės požymiais (nacionaliniais, etniniais, rasiniais ir religiniais) ir Lietuvos gyventojų masiniam naikinimui sunkiai pritaikoma. Seimo atstovo paaiškinimuose teigiama, kad išplėtus genocido sąvokos požymius būtų galima išspręsti kai kuriuos sudėtingus genocido nusikaltimo kvalifikavimo atvejus. Iš šių dienų pozicijų galime teigti, kad suinteresuoto asmens argumentavimas buvo silpnokas ir vertintinas kritiškai.

KT tyrė ginčijamą reguliavimą įvairiais aspektais. Išskirtini tokie nutarimo tekste tiesiogiai įtvirtinti argumentai (pateikiant ir trumpą jų vertinimą):

¹² Beje, šis KT nutarimas buvo paminėtas ir nurodytame 2015 m. EŽTT sprendime. Šis faktas buvo kritikuotas vienoje iš atskirųjų nuomonių.

¹³ Paaiškinimuose buvo pacituotos jau minėtos teisininkų mokslininkų ir praktikų nuomonės, kuriose genocido sąvokos išplėtimas buvo vertinamas iš esmės palankiai arba bent jau nekritiškai.

KT argumentas	Argumento vertinimas
<p>KT, nurodęs, kad konstitucinės justicijos bylos kontekste svarbu atskleisti visuotinai pripažintų tarptautinės teisės normų, susijusių su tarptautiniais nusikaltimais, <i>inter alia</i>, genocido nusikaltimu, turinį. Nutarime teismas pateikė išsamią apžvalgą tarptautinės teisės šaltinių – tiesiogiai susijusių su pareiškėjų keltais klausimais (tarptautinių sutarčių vietos ir reikšmės Lietuvos sistemoje įvardijimu, Genocido konvencijos, prie kurios prisijungė Lietuva, nuostatų turinio aiškinimu) arba tiesiogiai su šiais klausimais nesusijusių.</p>	<p>Galima daryti išvadą, kad tiesioginės sąsajos su tiriamąja byla neturinčių tarptautinės teisės šaltinių (tokių kaip Buvusiosios Jugoslavijos tribunolo statuto, Ruandos tribunolo statuto etc.) analizė sudarė teorines prielaidas KT formuluoti bylai išspręsti reikšmingus argumentus.</p>
<p>KT nusprendė, kad šiai konstitucinės justicijos bylai yra svarbus tarptautinis teisinis ir istorinis kontekstas, susijęs su minėtų pareiškėjų nagrinėjamosiose baudžiamosiose bylose inkriminuojamais nusikaltimais.</p>	<p>Tai visiškai suprantamas teiginys, taikytinas, apibūdinant genocidą kaip reiškinį, bet tam, kad galėtų būti pritaikytas konkrečioje baudžiamosioje byloje, jis turi transformuotis į šio nusikaltimo subjektyviosios pusės požymius.</p>
<p>Pareiškėjų prašymai konstitucinėje byloje buvo siejami su baudžiamosiomis bylomis dėl asmenų, kaltinamų 1951–1965 m. okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje vykdytus veiksmus, kuriais siekta fiziškai sunaikinti dalį Lietuvos gyventojų, priklausiusių atskirai politinei grupei – pasipriešinimo sovietinei okupacijai dalyviams. Tačiau KT, sprenddamas bylą, faktus nagrinėjo neapsiribodamas nurodytu laikotarpiu ir nurodytais veiksmais, o priešingai – plėsdamas pareiškėjų nurodytą istorinį kontekstą. KT pažymėjo, kad Lietuva nukentėjo nuo dviejų valstybių agresijos ir apjungė tiek Vokietijos reicho įvykdytą asmenų (pažymėtina – ne tik Lietuvos gyventojų), tiek ir sovietų okupacijos metu Lietuvoje atliktų asmenų naikinimą.</p>	<p>Tikėtina, tokiam teismo apsisprendimui turėjo įtakos Europos Tarybos Parlamentinės Asamblėjos 2006 m. sausio 25 d. rezoliucija Nr. 1481 (2006) dėl totalitarinių komunistinių režimų tarptautinio pasmerkimo, kuria kaip šiai bylai reikšmingu dokumentu iš pradžių rėmėsi suinteresuotas asmuo, o vėliau ir KT, nepaisant nesaistančio rezoliucijos pobūdžio ir fakto, kad rezoliucijoje nei genocido, nei nusikaltimų žmoniškumui sąvokos vartotos nebuvo (nors totalitarinių komunistinių režimų įvykdyti veiksmai joje ir buvo pasmerkti).</p>
<p>Apibendrinamas teiginys dėl faktų, KT grįžo prie pareiškėjų nurodytų aplinkybių ir padarė išvadą, kad sovietinis okupacinis režimas Lietuvos Respublikos teritorijoje vykdė tarptautinius nusikaltimus, kurie gali būti kvalifikuojami kaip pagal visuotinai pripažintas tarptautinės teisės normas (<i>inter alia</i>, Niurnbergo tribunolo statutą) apibrėžiami nusikaltimai žmoniškumui (civilių žudymas ir naikinimas, gyventojų deportavimas, įkalinimas, persekiojimas politiniais ir nacionaliniais motyvais ir kt.) ir karo nusikaltimai (tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žudymas, deportavimas, okupuotos teritorijos gyventojų prievartinis ėmimas į okupuojančios valstybės ginkluotąsias pajėgas ir kt.).</p>	<p>Nutarime buvo sustiprintos teisinės prielaidos retroaktyviai teisti su sovietų okupantais bendradarbiavusius ir prie pasipriešinimo okupantams dalyvių naikinimo prisidėjusius asmenis.</p>

KT argumentas	Argumento vertinimas
<p>Nutarimo <i>obiter dictum</i> dalyje įvedamas specialaus tikslo nustatymo argumentas – kaip genocido turinį paaiškinanti kategorija. Specialus tikslas apibrėžiamas kaip asmenų, kurių veiksmus siekiama įvardyti genocidu, siekiamas rezultatas – visiškai ar iš dalies sunaikinti bet kurią nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę buvimą. Daromas apibendrinimas, kad atsižvelgiant į toki tarptautinį teisinį ir istorinį kontekstą ir įrodžius nurodyto specialaus tikslo buvimą, genocidu gali būti pripažįstami ir tokie tyčiniai veiksmai, kuriais siekiama sunaikinti tam tikras socialines ar politines grupes kaip reikšmingą nacionalinės, etninės, rasinės ar religinės grupės dalį.</p>	<p>Tam, kad specialaus tikslo kategorija (kaip ir istorinio konteksto argumentas) taptų baudžiamosios bylos argumentu, ji taip pat turi būti perkelta į nusikaltimo subjektyviųjų požymių analizę (ištiriant, ar tokį tikslą suvokė ir (ar) turėjo konkretus asmuo, kurio vykdomas baudžiamasis persekiojimas už genocidą).</p>
<p>KT taip pat konstatavo, kad jei toks specialus tikslas nebūtų įrodytas, tai savaime neturėtų reikšti, kad asmuo už atliktus veiksmus prieš Lietuvos gyventojus (pvz., jų žudymą, kankinimą, trėmimą, prievartinį ėmimą į okupuojančios valstybės ginkluotąsias pajėgas, persekiojimą dėl politinių, nacionalinių ar religinių motyvų) nėra baustinas pagal Lietuvos Respublikos įstatymus ir visuotinai pripažintas tarptautinės teisės normas.</p>	<p>Nutarime buvo suformuluota išvalga (adresuota tikėtina, teisėsaugos institucijoms ir teismams), kad, neįrodžius specialaus tikslo buvimo, turėtų būti vertinama, ar į genocidą panašiuose veiksmuose nėra nusikaltimų žmoniškumui ar karo nusikaltimų sudėties.</p>
<p>Pasisakydamas dėl grįžtamojo baudžiamojo įstatymo, numatančio atsakomybę už asmenų, priklausančių bet kuriai socialinei ar politinei grupei, genocidą, galiojimo, KT konstatavo, kad BK 3 straipsnio 3 dalis (2000 m. rugsėjo 26 d., 2011 m. kovo 22 d. redakcijos) tiek, kiek joje nustatytas teisinis reguliavimas, pagal kurį asmuo gali būti teisiamas pagal BK 99 straipsnį už veiksmus, kuriais buvo siekiama fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių bet kuriai socialinei ar politinei grupei, atliktus tol, kol BK nebuvo nustatyta atsakomybė už žmonių, priklausančių socialinei ar politinei grupei, genocidą, prieštarauja (-avo) Konstitucijos 31 straipsnio 4 daliai, konstituciniam teisinės valstybės principui.</p>	<p>Tačiau reikėtų turėti omenyje, kad ši KT išvada neeliminavo prieš tai nurodytos KT išvados, kad naikinimas asmenų, priklausančių politinei ar socialinei grupei, turint tikslą naikinti nacionalinę grupę arba reikšmingą jos dalį, kuriai pirmosios dvi grupės galėtų būti priskirtos, atitinka genocido sąvoką, suformuluotą tarptautinėje teisėje – taigi įrodžius toki faktą, atsakomybę už genocidą įtvirtinantis baudžiamasis įstatymas gali būti taikomas ir asmenims, naikinusiems pasipriešinimo okupacinėms struktūroms judėjimo dalyvius.</p>

Taigi KT nutarimo *obiter dictum* dalyje galime išvelgti tam tikrą asmenų, kaltinamų pasipriešinimo sovietų okupantams dalyvių naikinimu, teisinio kvalifikavimo, siekiant nuteisti juos pagal BK, schemą: pirma, bylos, kuriose asmenys kaltinami už genocidą, turi būti nagrinėjamos, atsižvelgiant į šių asmenų veiksmų istorinį kontekstą; antra, turi būti įrodyta, kad toks asmuo turėjo specialų tikslą – naikinant partizanus, naikinti ir Lietuvos tautą ar reikšmingą jos dalį (tikėtina, šio tikslo nustatymas turėtų būti siejamas su genocidu kaltinamo asmens sugebėjimo suvokti savo veiksmus analize); trečia, jei specialaus tikslo įrodyti nėra įmanoma, reikėtų vertinti, ar tokių asmenų veiksmuose nėra nusikaltimų žmoniškumui ar karo nusikaltimų sudėties (taikyti kitus baudžiamuosius įstatymus, kuriems būdingas grįžtamasis galiojimas).

Po KT nutarimo Lietuvos teismai vėl pradėjo nagrinėti analogiškas (ar panašias) baudžiamąsias bylas, bet jau taikė kitokį ir KT doktriną atitinkantį argumentavimą, stengdamiesi transformuoti (dažnai – sėkmingai) KT argumentus į baudžiamajai teisei būdingas kategorijas. Taip pat įdomu pažymėti, kad Lietuvos teismai, sprenddami genocido bylas po 2015 m. EŽTT sprendimo, darė nuorodas į šį sprendimą, tačiau apsiribodavo tik tam tikrų šio sprendimo motyvų įvardijimu.

Įdomus faktas, kad LAT 2016 m. vasario 25 d. nutartimi b. b. Nr. 2K-5-895/2016 buvo palikti anksčiau teismų priimti išteisinamieji nuosprendžiai, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo (toliau – LAT) nutartyje konstatavus, kad M. M. padarytoje veikoje nėra BK 99 straipsnyje numatyto nusikaltimo subjektyviųjų požymių (teismas nenustatė specialaus tikslo buvimo fakto).

Neabejotinai, itin svarbi LAT Baudžiamųjų bylų skyriaus plenarinės sesijos 2016 m. balandžio 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-P-18-648/2016, joje buvo suformuota modifikuota BK 99 straipsnio taikymo praktika, suteikiant bylai precedento požymių. Nutartyje daroma nuoroda į 2015 m. EŽTT sprendimą, tačiau sprendimas interpretuojamas ta linkme, kuri neužkirstų kelio taikyti BK 99 straipsnį. Nutartyje teigiama: „negalima suprasti kaip draudžiančio teismams palaipsniui aiškinti baudžiamosios atsakomybės taikymo sąlygas, jei tik tokia raida atitinka nusikalstamos veikos esmę ir pagrįstai gali būti numatyta. EŽTT taip pat laikosi nuostatos, kad, pasikeitus valstybės suverenai valdžiai teritorijos atžvilgiu ar politiniam režimui nacionalinėje teritorijoje, yra visiškai teisėta teisei valstybei patraukti baudžiamojon atsakomybėn tuos asmenis, kurie nusikaltimus buvo padarę prieš tai buvusio režimo metu. Tokios valstybės teismai, pakeitę prieš tai veikusius teismus, negali būti kritikuojami dėl bylai reikšmingu metu galiojusių teisinių nuostatų taikymo ir aiškinimo, atsižvelgiant į principus, kuriais vadovaujasi teisinė valstybė“. Nutartyje taip pat tiesiogiai pasiremiama KT 2014 m. nutarimu, paliekant asmens nuteisimą pagal BK 99 straipsnį. Tam tikras iššūkis Lietuvos teismams tapo bylos, kurioje nuteisti asmenys laimėjo ginčą prieš Lietuvą EŽTT, atnaujinimas – byloje teisėjų vertinimai išsiskyrė¹⁴.

Taigi Lietuvos teismai, sulaukus nepalankaus EŽTT sprendimo Vasiliausko byloje, nors ir atnaujino procesą ir peržiūrėjo savo nuosprendį atnaujintoje baudžiamojoje byloje, vis dėlto buvo linkę nekeisti asmenų, prisidėjusių prie teisinio pasipriešinimo okupacinės struktūros asmenų naikinimo, teisinio kvalifikavimo – teismai ir toliau taikė jiems genocido straipsnį, priimdami apkaltinamuosius nuosprendžius. Galima teigti, kad Lietuvos teisinėje sistemoje po 2014 m. KT nutarimo paskelbimo įvyko esminių pokyčių – teismai keitė argumentavimą ir kitaip grindė savo nuosprendžius asmenims, kurių vykdomas baudžiamasis persekiojimas už genocidą, remdamiesi specifiniu Lietuvos istoriniu kontekstu ir išsamiau argumentuodami, kodėl partizanų naikinimas reiškę ne tik politinės grupės naikinimą, bet ir tikslą sunaikinti etninę grupę ar reikšmingą jos dalį. Visuose bendros kompetencijos teismų sprendimuose, taikant BK 99 straipsnį, tiesiogiai remtasi KT 2014 m. nutarimu. Toks Lietuvos teismų veikimas sukūrė rezultatą, dėl kurio Lietuvos visuomenėje, ir tarp teisės mokslininkų, buvo nerimo ženklų – buvo teigiančių, kad toks tolesnis Lietuvos teismų veikimas (kvalifikacijai taikant BK 99 str.) yra rizikingas ir gali lemti naujus Lietuvai nepalankius tarptautinio teismo sprendimus (Žilinskas, 2016).

EŽTT nagrinėjo pareiškėjo S. Drėlingo skundą prieš Lietuvą, kuriame taip pat buvo remiamasi Konvencijos 7 straipsniu (nėra baumės be įstatymo), argumentuojant, kad Lietuvos teismai jo by-

¹⁴ Atnaujinta byla buvo nagrinėta LAT Baudžiamųjų bylų skyriaus plenarinėje sesijoje. LAT konstatavo, kad neturi galiojimų nesutikti su EŽTT Didžiosios kolegijos išvada. Iš esmės LAT pripažino, kad bylą sprendę Lietuvos teismai nepakankamai ir priešaringai argumentavo savo sprendimus ir taip pažeidė nuteistų asmenų teisę į gynybą. 2016 m. spalio 27 d. LAT nutartimi baudžiamoji byla buvo nutraukta, kaltintiems asmenims mirus. Tiesa, toje pačioje byloje šeši teisėjai pateikė atskirąją nuomonę, kurioje nuosekliai palaikė anksčiau byloje priimtus apkaltinamuosius nuosprendžius ir apskritai kvestionavo būtinybę šioje byloje atnaujinti procesą ir keisti bylos baigtį.

loje pritaikė platesnę genocido nusikaltimo sampratą, kuri neatitiko šio nusikaltimo sampratos pagal tarptautinę teisę, ir jo nuteisimas buvo retroaktyvus¹⁵. 2019 m. kovo 12 d. EŽTT paskelbė sprendimą byloje¹⁶, kuriuo konstatavo, kad nebuvo pažeistas Konvencijos 7 straipsnis. Teismo nuomone, LAT plenarinėje sesijoje priimta nutartis Drėlingo byloje pašalino aiškumo trūkumą, kuris buvo nustatytas sprendime byloje *Vasiliauskas prieš Lietuvą* ir kilo dėl nacionalinės teisės, tai yra BK 99 straipsnio neatitikties Genocido konvencijos prieš genocidą II straipsniui. Teismo vertinimu, teisinėje sistemoje, kurioje remiamasi tarptautine teise (Genocido konvencija) ir nacionalinių teismų praktika (KT 2014 m. kovo 18 d. nutarimu ir LAT 2016 m. balandžio 12 d. nutartimi pareiškėjo byloje), nebėra prieštaravimų, kuriuos Teismas buvo nustatęs Vasiliausko byloje.

Viešai skelbiant informaciją apie šį sprendimą buvo nurodyta, kad teisinis dialogas tarp EŽTT ir nacionalinių teismų padėjo užtikrinti Lietuvos tarptautinių įsipareigojimų laikymąsi. Tačiau taip pat norėtuši pridurti, kad tokį rezultatą (atsakymą konstatuoti Konvencijos pažeidimą) lėmė ir Lietuvos teismų, taip pat ir KT, nuosekli, darni ir pakankamai kategoriška pozicija. Ir neabejotinai galima teigti, kad būtent tokia Lietuvos teismų laikysena apgynė galimybę taikyti baudžiamąjį įstatymą už genocidą (ir apskritai taikyti baudžiamąją atsakomybę) asmenims, dalyvavusiems naikinant pasipriešinimo sovietų okupantams dalyvius.

Pabaigti publikaciją ir tuo pačiu paaiškinti jos pavadinimą norėtuši H. Arendt knygoje pateiktą pavyzdžiu apie du žmones, kurie, nebesitikėdami teisingumo, siejamo su teisės sistema, įvykdė keršto veiksmus, viešai nužudydami šimtus tūkstančių žmonių naikinimą organizavusius ir vykdžiusius – 1926 m. Paryžiuje Shalomas Schwartzbardas nušovė Simoną Petliūrą, atsakingą už pogromus, nusinešusius apie 100 000 aukų; 1921 m. Berlyno viduryje armėnas Tehlirianas nušovė Tallatą Bey'ų, dalyvavusį 1915 m. armėnų žudymuose, kuriuose, teigiama, gyvybę prarado apie 600 000 armėnų. Abu asmenys iš karto pasidavė policijai, siekdami teismo proceso ir norėdami pasauliui papasakoti tiesą. Abu jie buvo išteisinti. Autorė, prisimindama šiuos procesus, teigia, kad abiejose bylose buvo galima justai, kad „jų veiksmai reišė, jog gentis pagaliau nusprendė gintis, palikti nuošalyje moralinius atsižadėjimus ir įžeidimų akivaizdoje įveikti savo rezignaciją“. Galima pasidžiaugti, kad atkūrus Nepriklausomybę Lietuvos genčiai pavyko revizuoti tai teisinėmis priemonėmis ir nelaužant moralinių imperatyvų. Ir nors šis procesas buvo ne be trūkumų – bet pasirinkta istorijos revizavimo strategija ir jos įgyvendinimas sudaro prielaidų kalbėti, kad Lietuvos teisės sistema atlaikė patikrą.

Išvados

1. Pasikeitus valstybių teisės sistemoms arba įvykus kitų esminių socialinių pokyčių, valstybės yra privestos iš teisės pozicijų vertinti asmenų, veikusių pagal anksčiau galiojusius teisinius reikalavimus, elgesį. Teisės literatūroje siūlomi įvairūs galimi valstybės baudžiamosios politikos pasirinkimo variantai. Teisinio pozityvizmo krypties atstovai (Harto pavyzdžiu) teigė, kad, susidarius tokioms

¹⁵ Įdomu pažymėti, kad S. Drėlingos baudžiamasis persekiojimas pagal BK 99 straipsnį vyko jau po 2014 m. KT nutarimo paskelbimo. Nurodytam asmeniui kaltinimas buvo pareikštas 2014 m. birželio 13 dieną. 2015 m. kovo 12 d. nuosprendžiu Kauno apygardos teismas pripažino jį kaltu padėjus vykdyti genocidą pagal BK 99 straipsnį. 2015 m. liepos 10 d. Lietuvos apeliacinis teismas, o 2016 m. liepos 12 d. nutartimi LAT paliko galioti jam priimtą apkaltinamąjį nuosprendį. Visi šią bylą nagrinėję teismai (gana formaliai, be aiškių iš to plaukiančių padarinių) darė nuorodą į 2015 m. EŽTT sprendimą ir tiesiogiai rėmėsi 2014 m. KT nutarimu, pagal jo nuostatas formuodami baudžiamosios bylos išsprendimo motyvus.

¹⁶ Sprendimas įsigaliojo 2019 m. rugsėjo 10 d., EŽTT paskelbus, kad buvo atmestas pareiškėjo S. Drėlingo prašymas perduoti jo bylą svarstyti Didžiajai kolegijai.

- situacijoms, valstybė turėtų atsisakyti teisiškai vertinti tokių asmenų elgesį, pripažįstant, kad jie laikėsi anksčiau galiojusį teisinių reikalavimų, arba tokių asmenų elgesiui vertinti turėtų būti priimtas naujas įstatymas, suteikiant jam grįžtamojo galiojimo poveikį. Nepozityvistinės krypties (taip pat ir prigimtinės teisės) atstovų nuomone, teisiškai kvalifikuojant tokių asmenų elgesį, galėtų būti vartojamos moralei (ir prigimtinės teisės sampratoms) būdingos kategorijos (nepakeliamas neteisingumo mastas, prieštaravimas visų normalių žmonių teisingumo jausmui ir sąžinei), kurių pagrindu būtų pripažįstamas neteisinis (antiteisinis) anksčiau galiojusį įstatyminių nuostatų pobūdis, o asmenų, besielgusių pagal juos ir sukūrusių neigiamas pasekmes kitiems žmonėms, elgesys – neteisėtu.
2. Vokietijos istorinio teisingumo bylų pavyzdžiu laikotarpiais po Antrojo pasaulinio karo ir po Vokietijos susivienijimo galima daryti išvadą, kad teismų sprendimų argumentus iš dalies lėmė teisės autoritetų doktrininės nuostatos, kurioms buvo būdingi nepozityvistinės krypties argumentai, nulėmę konkrečių bylų išsprendimą.
  3. Lietuvos atveju, istorinio teisingumo bylas nagrinėjant per baudžiamojo įstatymo dėl genocido sukūrimo ir taikymo proceso prizmę, konstatuotina, kad Lietuva apsisprendė taikyti baudžiamąją atsakomybę asmenims, prisidėjusiems prie pasipriešinimo sovietų okupantams dalyvių naikinimo. Toks valstybės apsisprendimas buvo įgyvendintas teisinio pozityvizmo atstovų siūlomą būdą – priimant naujus baudžiamuosius įstatymus ir suteikiant jiems grįžtamąjį galiojimą. Nustatyta, kad galimybė nubausti asmenis, prisidėjusius prie pasipriešinimo sovietų okupantams naikinimo, buvo realizuota, nepaisant sudėtingų faktinių aplinkybių (labai ilgo laikotarpio, praėjusio nuo vertinamų veiksmų atlikimo) ir ne itin palankių šiam klausimui tarptautinės teisės nuostatų (šiauros genocido sampratos, įtvirtintos 1948 m. gruodžio 9 d. Konvencijoje dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį).
  4. Asmenų, prisidėjusių prie pasipriešinimo sovietų okupantams dalyvių naikinimo, nubaudimas Lietuvoje buvo realizuotas dėl aktyvios ir bendradarbiaujančios Lietuvos nacionalinių teismų pozicijos. Teisės mokslininkų įtaka šiems procesams nebuvo ryški. Nubaudo procesas galėjo būti sklandesnis, jeigu teismai dėl BK nuostatų, numatančių atsakomybę už genocidą, atitikties Konstitucijai būtų kreipęsi ne nuo 2011 m., o ankstesniu laikotarpiu, kai buvo pradėtos nagrinėti pirmosios baudžiamosios bylos BK 99 straipsnio pagrindu.

Literatūra

Norminiai aktai

Tarptautinės sutartys

Konvencija dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį (1948). *Valstybės žinios*, 2002, 23-855.
 Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija (1950). *Valstybės žinios*, 1995, 40-987.

Teisės aktai

Lietuvos Respublikos Konstitucija (1992). *Valstybės žinios*, 33-1014.
 Lietuvos Respublikos įstatymas Dėl atsakomybės už Lietuvos genocidą (1992). *Valstybės žinios*, 13-342.
 Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso papildymo įstatymas (1998). *Valstybės žinios*, 42-1140.
 Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso patvirtinimo ir įsigaliojimo įstatymas (2000). *Valstybės žinios*, 200089-2741.

Specialioji literatūra

Arendt, H. (2015). *Eichmannas Jeruzalėje. Ataskaita apie blogio banalumą*. Vilnius: Aidai.
 Armanavičius, A. et al. (2000). *Baudžiamoji teisė: specialioji dalis*. Vilnius: Eugrimas.
 Alexy, R. (2005). *Teisinio argumentavimo teorija. Mokymas apie racionalų diskursą, arba Teisinio pagrindimo teorija*. Vilnius: Teisinės informacijos centras.
 Fuller, L. L. (1969). *Moralność prawa*. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.

- Fuller, L. L. (1958). Positivism and Fidelity to Law: A Reply to Professor Hart. *Harvard Law Review*, 71–4, 630–672.
- Hart, H. L. A. (1958). Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review*, 71–4, p. 593–629.
- Hart, H. L. A. (1997). *Teisės samprata*. Vilnius: Pradai.
- Lastauskienė, G. (2017). Sunki byla Lietuvos teismų požiūriu: religinio pobūdžio bylų pavyzdžiu. *Teisė*, 104, 75–89. <https://doi.org/10.15388/Teise.2017.104.10846>
- Radbruch, G. (1946). Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. *Süddeutsche Juristenzeitung*, 1–5, 105–108.
- Radbruch, G. (2011). Fünf Minuten Rechtsphilosophie. In: Dreier, R. Gustav Radbruch, *Rechtsphilosophie (Studienausgabe)*. Antras leidimas. Heidelberg.
- Sagatienė, D. (2021). Deconstruction of Soviet Deportations in Lithuania in the Context of the Genocide Convention. *International Criminal Law Review*, 1–21.
- Valentukevičius, R. (1998). *Nusikaltimų žmoniškumui tyrimo problemas*. Vilnius: LEX, 3.
- Zajadlo, J. et al. (2008). *Fascynujące ścieżki filozofii prawa*. Warszawa: Prawnicze LexisNexis.
- Žilinskas, J. (2002). *Nusikaltimai žmoniškumui ir genocidas tarptautinėje teisėje ir Lietuvos Respublikos teisėje: monografija*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas.
- Žilinskas, J. (2001). Nusikaltimai žmoniškumui naujajame Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse. *Jurisprudencija*, 23 (15), 162–173.
- Žilinskas, J. (2016). Vasiliasukas vs. Lithuania: Battle lost in the war to come? *International Comparative Jurisprudence*, 2–2, 67–71.

Teismų praktika

Tarptautinių teismų sprendimai

- Vasiliasukas prieš Lietuvą* (EŽTT), Nr. 35343/05, [2015-10-20]. ECLI:CE:ECHR:2015:1020JUD003534305.
- Drėlingas prieš Lietuvą* (EŽTT). Nr. 28859/16, [2019-03-12]. ECLI:CE:ECHR:2019:0312JUD002885916.

Lietuvos teismų sprendimai

- Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 2014 m. kovo 18 d. nutarimas. *TAR*, 2014–3226.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2005 m. vasario 22 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-158/2005.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2015 m. vasario 24 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-48-222/2015.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. vasario 25 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-5-895/2016.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. balandžio 12 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-P-18-648/2016.
- Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2016 m. spalio 27 d. nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2A-P-8-788/2016.

Kiti šaltiniai

- Hamsun, K. (2001). *Užžėlusiais takais*. Kaunas: Tyrai.
- Songaila, G. Negi sutiksime su EŽTT sprendimu dėl partizanų naikinimo [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/g-songaila-negi-sutiksime-su-eztt-sprendimu-del-partizanau-naikinimo.d?id=69390072/> [žiūrėta 2021 m. gegužės 31 d.].
- Rameliene, R. Lietuvai skaudus smūgis iš Strasbūro [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <http://www.lietsajudis.lt/index.php/37-naujienos/4531-lietuva-skaudus-smugis-lietuvai-is-strasburo/> [žiūrėta 2021 m. gegužės 31 d.].

Solving Cases of Historical Justice: How Lithuanians Defended Their “Tribe”

Giedrė Lastauskienė

(Vilnius University)

S u m m a r y

The article analyses one of the complex categories of hard cases: situations of historical (transit) justice in which, given the changes in the political or legal orders of states or other social changes, states have to decide how to deal with persons who acted in accordance with the requirements of the law previously in force. It is noted that proponents of legal positivism tend to suggest that the actions of such persons should not be assessed in legal terms at all, thus acknowledging that they have complied with the requirements of the law in force at the time, or that the actions of such persons should be assessed in accordance with the newly adopted law, giving this law retroactive effect. The legal scholars of the non-positivist paradigm propose the use of arguments inherent in the theory of natural law (immorality of law, deviation from the sense

and conscience of justice of all people) and, on this basis, the recognition of certain previously existing legal provisions as illegal and the recognition of the conduct of persons who acted under them as unlawful.

By analysing the example of Germany during periods of historical transformation (after the end of the Second World War and the reunification of Germany), it can be inferred that the reasoning of court decisions was heavily influenced by the work of scholars of non-positivist paradigm and the arguments inherent in the concept of natural law, which were directly used in court decisions.

The process of historical justice of Lithuania was analysed using the example of creation and application of a criminal law on genocide in courts. Lithuania has chosen to impose legal responsibility on such persons. Such a decision was implemented in the manner proposed by proponents of legal positivism: by adopting new criminal laws and granting them retroactive validity. The possibility of punishing those who contributed to the elimination of resistance to the Soviet occupiers was found to have been realised, despite difficult factual circumstances (a very long period of time since the commission of the acts under investigation) and less favourable provisions of international law on the issue (the narrow concept of genocide enshrined in the Convention of 9 December 1948 on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide). It should be noted that the punishment of persons who collaborated with Soviet occupiers was realized due to the active and cooperative position of the Lithuanian courts.

Istorinio teisingumo bylų sprendimai: kaip lietuviai gynė savo „gentį“

Giedrė Lastauskienė

(Vilniaus universitetas)

S a n t r a u k a

Straipsnyje analizuojama viena iš sudėtingų teisinių atvejų kategorija – istorinio (tranzitinio) teisingumo situacijos, kuriose, pasikeitus valstybių teisės sistemoms ar įvykus kitokiems socialiniams pokyčiams, valstybės turi nuspręsti, kaip elgtis su asmenimis, kurie veikė pagal anksčiau galiojusius teisės reikalavimus. Atkreipiamas dėmesys, kad teisinio pozityvizmo atstovai yra linkę siūlyti tokių asmenų veiksmų nevertinti teisiškai, tokiu būdu pripažįstant, kad jie laikėsi tuo metu galiojusius teisės reikalavimų, arba tokių asmenų veiksmus vertinti pagal naujai priimtą įstatymą, suteikiant šiam įstatymui grįžtamąjį galiojimą. Nepozityvistinės krypties teisės mokslininkai siūlo naudoti prigimtinės teisės teorijai būdingus argumentus (teisės nemoralumas, nederėjimas su visų žmonių teisingumo jausmu ir sąžine) ir šiuo pagrindu tam tikras anksčiau galiojusius įstatymines nuostatas pripažinti neteisėtais, o asmenų, veikusių pagal jas, elgesį neteisėtu.

Analizuojant Vokietijos pavyzdį istorinių transformacijų laikotarpiu (pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir Vokietijai susivienijus), galima daryti išvadą, kad teismų sprendimų argumentavimui didelę įtaką padarė nepozityvistinės teisės mokslininkų darbai ir prigimtinės teisės sampratai būdingi argumentai, kurie buvo tiesiogiai naudojami teismų sprendimuose.

Lietuvos istorinio teisingumo procesas buvo tiriamas baudžiamojo įstatymo dėl genocido sukūrimo ir taikymo teismuose pavyzdžiu. Lietuva pasirinko taikyti tokiems asmenims teisinę atsakomybę. Toks sprendimas buvo įgyvendintas teisinio pozityvizmo atstovų siūlomu būdu – priimant naujus baudžiamuosius įstatymus ir suteikiant jiems grįžtamąjį galiojimą. Nustatyta, kad galimybė nubausti asmenims, prisidėjusius prie pasipriešinimo sovietų okupantams naikinimo, buvo realizuota, nepaisant sudėtingų faktinių aplinkybių (labai ilgo laikotarpio, praėjusio nuo vertinamų veiksmų atlikimo) ir ne itin palankios šiam klausimui tarptautinės teisės nuostatų (šiauros genocido sampratos, įtvirtintos 1948 m. gruodžio 9 d. Konvencijos dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir nubaudo už jį). Pažymėtina, kad su sovietiniais okupantais bendradarbiavusių asmenų nubaudo buvo realizuotas išimtinai dėl aktyvios ir bendradarbiaujančios Lietuvos teismų pozicijos.

Giedrė Lastauskienė yra Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Viešosios teisės katedros docentė, socialinių mokslų daktarė, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo teisėja. Pagrindinės mokslinių interesų sritys – teisės teorija, teisės filosofija, teisėkūra, teisinė etika.

Giedrė Lastauskienė holds a PhD in Social Sciences and is an associate professor at the Department of Public Law, Faculty of Law, Vilnius University, and a judge of the Constitutional Court of the Republic of Lithuania. Lastauskienė's main areas of scientific interests are legal theory, philosophy of law, legislation, and legal ethics.